

людські ресурси мережі ОУН за кордоном та української еміграції для її потреб. На випадок початку війни Військовий сектор Проводу ЗЧ ОУН розробляв плани мобілізації, формування бойових груп та їх проникнення в Україну. У Проводі ЗЧ ОУН існував спеціальний військовий підрозділ (Військовий сектор, або Військова референтура), котрий виконував ці завдання, крім того, на загальноукраїнському рівні займатися справою мав щойно створюваний Військовий центр. У ході підготовки до майбутньої війни та революційних процесів в Україні проходив військовий вишкіл кадрів ЗЧ ОУН, в тому числі з залученням можливостей країн перебування.

Микола Слободянюк

ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Величезна заслуга М. Грушевського полягала в тому, що він першим поглянув на історію українського народу як на цілком незалежну та самодостатню. Автор «Історії України-Руси» сконструював модель, у якій минувшина різних українських теренів збіглася в один історичний потік. Це дало змогу говорити про єдність української нації в просторі та часі¹. Пізніше відродження української державності довело слушність концепції М. Грушевського. Проте сьогодні нам знову доводиться обстоювати ідею окремого історичного розвитку України, досліджуючи її новітню історію.

Проблема сучасної української історіографії полягає в тому, що вона ніяк не може позбутися погляду на історію України часів Другої світової війни як на частину історії СРСР (читай — Росії). Така роздвоєність свідомості українського історика виявляється, наприклад, у назві та в змісті праці Михайла Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах»², хоча сам автор у передмові до цієї книги пише про потребу переосмислити «весь тисячолітній шлях українського народу» та створити повноцінну наукову концепцію на засадах «адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу». Подібне уникання «гострих кутів» спостерігається й у підручнику «Новітня історія України (1900—2000)»³.

Отже, вже розуміючи необхідність створення нової концепції, ми ще не в силі повністю позбутися радянських стереотипів, щоб, не дай Боже, не образити тих, хто внутрішньо залишається в СРСР. Така «політкоректність», «подвійна лояльність» заважає нам, уже

¹ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* — Київ, 1996. — С. 80.

² Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки: У 15-ти т. — Т. 12.* — Київ, 1999. — 335 с.

³ *Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Литвин.* — Київ, 2002. — С. 343–355, 366–377.

відірваним від радянської історичної спадщини, створювати нову національну історію.

Це видно з викладу подій, з оцінок, з вибору тем монографій та підручників, а також напрямів вивчення проблеми. При розмаїтті конкретно-історичних досліджень з історії руху Опору в Україні ми не маємо системності ані в самих цих пошуках, ані в теоретичному осмисленні вже дослідженого. Тож україно потребною є державницька концепція новітньої історії України, яка б відмовилася від тієї радянської спадщини, котра негативно позначається на наукових дослідженнях, і розробила би власні підходи, термінологію, сформулювали би свої оцінки подій. Кожен історик має право на особисту думку, але разом з тим, безперечно, має існувати узгоджене загальноприйняте бачення минулого.

Вивчаючи історію України, ми не можемо не зауважити, що червоними лініями через усі епохи проходять:

1) віковичне прагнення українського народу до створення власної держави і боротьба за неї при кожній нагоді (*козацька держава Б. Хмельницького, повстання І. Мазепи та запорожців проти Москви 1708 р., місія В. Капніста до Берліна, творчість Т. Шевченка, Українська національна революція 1917—1921 рр., Акт 30 червня 1941 р., боротьба ОУН-УПА, дисидентський рух, проголошення державної незалежності України 1991 р. тощо*);

2) прагнення українського народу до соборності, тобто об'єднання всіх його етнічних земель в одній державі, відчуття національної єдності українців, хай би в якій частині України вони жили (*намагання Б. Хмельницького створити Руське князівство «від Дону до Вісли», бажання І. Мазепи стати гетьманом обох берегів Дніпра, ідеї народовського та громадівського рухів, Злука 1919 р., ідея Української Соборної Самостійної Держави (УССД), похідні групи ОУН, УГВР, ідеї дисидентів, гасло Майдану 2004 р. «Схід і Захід разом» тощо*);

3) волелюбність і демократизм українського народу (*інститут «віча» у Київській Русі, феномени козацтва та гайдамаччини, положення Конституції П. Орлика, селянські повстанські рухи часів Української національної революції 1917—1921 рр., боротьба ОУН-УПА, антифашистський рух Опору, дисидентський рух, Помаранчева революція, впливова парламентська опозиція до всіх трьох президентів незалежної України тощо*).

Державницька концепція історії України періоду Другої світової війни — це не замовчування незручних фактів чи придушення інших теорій, а погляд на події, передовсім, як на процес боротьби українців за самозбереження та власну державу. І вже на цей головний стрижень слід нанизувати конкретні факти.

Важливу роль у створенні такої концепції мала б відіграти узагальнююча наукова праця з історії руху Опору в Україні. Опір потрібно розглядати не крізь його вияви, тобто форми і методи боротьби (як це було прийнято в радянській історіографії), а власне як явище, з усіма його складниками, особливостями та розвитком у просторі й часі. Першочергове завдання істориків — не описати минулі події (значною мірою це вже зроблено), а осмислити їх, простежити закономірності генези руху Опору в Україні, порівняти його розвиток із розвитком антифашистського Опору в окремих європейських країнах та загалом у Європі, зробити певні теоретичні узагальнення.

Однак на цьому шляху перед дослідниками постає кілька проблем, серед яких першою є термінологічна проблема, а саме: застарілість радянської термінології та неузгоджене використання термінів сьогодні. Оскільки процес визначення спільної термінології ще не завершений, ми вважаємо за доцільне запропонувати свій погляд на понятійний апарат.

Насамперед, слід усвідомити, що кожне поняття може мати кілька трактувань. І це нормально, адже зручна загальноприйнята термінологія народжується лише в ході наукової дискусії. Проблема «різничитань» вирішується тільки шляхом уточнення понять, якими користуються дослідники. При розробці понятійного апарату має значення не лише концептуальна адекватність понять, але й зручність, «милозвучність» та лаконічність термінів. Наприклад, поняття «Київська Русь», «Візантія», «монголо-татари», «декабристи» не були відомі самим учасникам тих історичних подій, а терміни «фашисти», «німецько-фашистські загарбники» не цілком відповідають тим явищам, які ними традиційно позначають. Однак, попри певну штучність і умовність, вважаємо ці терміни вдалими і зручними для використання.

Такі ж критерії слід застосовувати, і розробляючи термінологію для історії антифашистської боротьби в Україні.

Дослідники не дають одностайної відповіді на питання, що таке «антифашистський рух Опору». Згідно з «широким» тлумаченням,

учасниками руху Опору є всі невдоволені фашистським окупаційним ладом, навіть якщо невдоволення не виявлялось у жодних діях. Наприклад, учасником Опору міг бути німецький солдат, що висловлював сумнів у перемозі Німеччини.

«Вузьке» тлумачення було найбільш поширеним у радянській історіографії. За визначенням «Советской Военной Энциклопедии», рух Опору — це національно-визвольний, антифашистський рух під час Другої світової війни проти німецько-фашистських та інших окупантів і їхніх пособників⁴. Під це визначення підпадають не тільки прямі антифашистські акції підпілля або партизанів, але й матеріальна підтримка їх з боку цивільного населення, а також саботаж політичних, економічних, військових заходів окупантів.

«Дуже вузьке» тлумачення обмежує рух Опору підпільними акціями добровольців, спрямованими проти підкорення країни (найчастіше — проти окупації) нацистському або фашистському режиму, його союзників або сателіту⁵. При цьому така форма антифашистської боротьби, як саботаж воєнних, економічних та політичних заходів окупантів до уваги не береться.

На нашу думку, найбільше відповідає внутрішній суті поняття, а отже, є найпридатнішим для загального використання саме «вузьке» тлумачення терміна «рух Опору».

Досі дискусійним залишається також питання про те, кого слід вважати членами руху Опору. Радянські, деякі українські та російські історики відмовляються вважати ОУН і УПА учасниками антифашистської боротьби, звинувачуючи їх у пасивності спротиву фашистським окупантам, певних контактах і домовленостях з ними, в антикомуністичній позиції. Що стосується пасивності порівняно з радянським рухом Опору, то її слід пояснювати відповідною стратегією. Така стратегія була притаманна багатьом некомуністичним учасникам європейського руху Опору і називалася «атлантизм», тобто тримання зброї наготові⁶. Атлантизм передбачав накопичення сил, відмову від активної збройної боротьби (щоб не провоку-

⁴ Советская Военная Энциклопедия / Под ред. Н. В. Огаркова. — Москва, 1977. — Т. 3. — С. 113.

⁵ Козлітін В. Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. — Харків, 2001. — С. 170.

⁶ Див.: Деборин Г. А., Тельпуховский Б. С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. — Москва, 1975. — С. 304.

вати окупантів на масові каральні акції проти мирного населення), збереження власних кадрів та вичікування слушного моменту для збройного виступу. Цей аспект позиції ОУН розкривають А. Кентій, Г. Папакін та автор пропонованої статті⁷.

Для ОУН-УПА (суб'єкта не лише антифашистського, а й національно-визвольного руху) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. На початку окупації українські націоналістичні сили були налаштовані на співпрацю з німцями, проте гітлерівці, ігноруючи національні прагнення українців і переслідуючи самостійників, самі підштовхнули їх до створення антифашистського руху Опору. Відповідно до пріоритетів у боротьбі, визначався її характер: насамперед національно-визвольний, потім — антифашистський. Здійснення масових збройних акцій, економічних диверсій проти німців вважали шкідливим, оскільки це посилювало головного ворога — СРСР.

Отже, на нашу думку, складовими частинами антифашистського руху Опору слід вважати як радянські, так і українські та польські підпільно-партизанські формування, що ставили за мету звільнення своїх країн від німецько-фашистської окупації. Поділ руху Опору в Україні за національно-політичною ознакою (на радянський, український, польський) органічно співвідноситься з традицією аналогічного поділу щодо інших європейських країн. Давно прийнятими в історичній науці є терміни «австрійський рух Опору», «німецький рух Опору», «польський рух Опору», «французький Опір»⁸ і т. д.

Хоча деякі дослідники дотепер старанно уникають термінів «український» чи «радянський рух Опору», в сучасній історіографії поступово складається традиція поділяти рух Опору в Україні за

⁷ Кентій А., Папакін Г. Стратегія «двофронтвої» боротьби ОУН-УПА у 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнарод. наукової конференції. — Київ, 1995. — С. 163–169; Слободянюк М. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 166–167.

⁸ Яблонський Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время второй мировой войны // Вторая мировая война. Материалы научной конференции. В 3-х кн. — Кн. 3. — Москва, 1966. — С. 39; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на русском языке в 1939–1968 гг. — Казань, 1969. — С. 9, 16; Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. — Москва, 1991. — С. 5–8.

національно-політичним критерієм. Так, дві основні політичні течії в ньому, з яких одна керувалася радянськими гаслами, а інша — орієнтувалася на створення незалежної України, виокремлюють О. Субтельний, Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький⁹.

Деякі історики доходять висновку, що необхідно розрізняти всередині руху Опору в Україні український і радянський «рухи», хоча утвердитися цьому підході заважає, знову ж таки, невиробленість спільної термінології. Зокрема, В. Косик виділяє «національний» і «радянський» рухи Опору, Т. Гунчак — «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух»; В. Трофимович, В. Стецкевич, І. Муковський та О. Лисенко — «український національний рух Опору»; М. Коваль, поряд з іншими, вживає також термін «український рух Опору»¹⁰. В А. Русначенка можна знайти терміни «український рух», «самостійницьке підпілля», «українське підпілля», «українська партизанка», «український визвольний рух», «національно-визвольний рух»¹¹.

З одного боку, загальноприйняті поняття мають бути достатньо місткими, щоб охопити партизанські й підпільні форми боротьби, ідеологічне забарвлення та національно-територіальну приналежність, з другого — відповідні терміни мають бути лаконічними (не такими, як «національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН»¹² або «український самостійницький підпільний і партизанський рух»),

⁹ Субтельний О. *Україна. Історія*. — Київ, 1991. — С. 410–413; Турченко Ф. *Новітня історія України: У 2-х ч.* — Ч. 1. — Київ, 1994. — С. 328–330; Грицак Я. *Нарис історії України*. — С. 241–249; *Історія України: нове бачення: У 2-х т.* — Т. 2. — Київ, 1996. — С. 313; Семененко В. И., Радченко Л. А. *История Украины*. — Харьков, 1999. — С. 400; Кормич Л., Багацький В. *Історія України від найдавніших часів і до 2000 року*. — Харків, 2000. — С. 407.

¹⁰ Гунчак Т. *Україна. Перша половина ХХ століття*. — Київ, 1993. — С. 227; Косик В. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*. — Львів, 1993. — С. 249; Трофимович В. *Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)*. — Львів, 1995. — С. 70; Муковський І., Лисенко О. *Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни*. — Київ, 1996. — С. 19; Коваль М. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах...* — С. 148; Стецкевич В. *Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945*. — Київ, 2000. — С. 662.

¹¹ Русначенко А. *Народ збурений: (Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках)*. — Київ, 2002. — С. 3–5.

¹² Світлична Н. *Історія України: Навч. посібник*. — Київ, 2002. — С. 202.

а з третього — в термінах не повинно бути тавтологій на кшталт «український національний рух Опору». Адже тут слова «український» і «національний» є синонімами: якщо рух український, то, відповідно, і національний. Отже, як синонімічні, в одному контексті ми можемо використати термін «український рух Опору», а в іншому — «національний рух Опору».

Слід додати, що класифікація суспільно-політичних рухів в Україні за національно-політичною ознакою не є чимось новим. Історики традиційно виділяють в українському національно-визвольному русі ХІХ ст. три течії: «Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. характеризувалося складним переплетінням українського, російського і польського визвольних рухів»¹³. Так само розглядають систему політичних партій початку ХХ ст.: одні з них вважають загальноросійськими, інші — українськими, треті — польськими або єврейськими.

Отож, використовуючи термін «рух Опору», потрібно, водночас, чітко розмежовувати тих, хто вів антифашистську боротьбу на українських землях у складі радянських підпільно-партизанських формувань, формувань ОУН-УПА, загонів Т. Боровця — 'Бульби', польських Армії крайової та Батальйонів хлопських. Щодо перших автор пропонує використовувати термін «радянський рух Опору», щодо других — «український рух Опору», щодо третіх — «польський рух Опору».

До польського руху Опору належали угруповання й особи (серед них були українці та євреї), які ставили собі за мету не тільки звільнення території Західної України від німецьких окупантів, але й відновлення на цій території Польської держави в довоєнних кордонах. Причому жоден дослідник не зараховує до польського Опору ані радянські партизанські загоны (в тому числі ті, що склалися з етнічних поляків), ані формування ОУН-УПА, що діяли на території Польщі.

Український рух Опору об'єднував не лише оунівців, а й усіх тих, хто прагнув створення незалежної української держави. Його учасники могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму або бути прихильниками Т. Боровця — 'Бульби'.

¹³ Турченко Ф., Мороко В. *История Украины. Конец XVIII — начало XX века. Учебник для 9 класса*. — Запорозжье, 1999. — С. 208.

Хоча більше половини учасників радянських партизансько-підпільних формувань України склали етнічні українці, їх об'єднувало, передовсім, відчуття причетності до СРСР, усвідомлення себе «радянськими людьми» і тільки потім — українцями. У своїй більшості в поняття «українець» та «Україна» вони вкладали, радше, територіальний, ніж національний зміст. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як частину Радянського Союзу. В своїй боротьбі проти окупантів радянські підпільники і партизани пріоритетним вважали захист інтересів СРСР, а не України, або принаймні інтереси українського народу були для них невід'ємними від інтересів Радянської держави. Причому таке визначення не несе в собі апріорі негативної оцінки українців, що виступали на боці Москви. Це просто констатація факту та зручна класифікація. Характерно, втім, що на українських землях не було комуністичних підпілля або партизанки, які виступали б за державну незалежність України.

З окреслених вище причин ми пропонуємо визначити радянські підпільно-партизанські формування частинами радянського руху Опору. Зрештою, самі учасники радянського Опору в Україні ніколи не називали себе учасниками української підпільної чи партизанської боротьби, українського руху Опору і в організаційному, ідеологічному та політичному плані нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії. Німецькі окупанти теж чітко розрізняли дві течії руху Опору в Україні: «комуністично-більшовицький», «комуністичний» та «національно-український», «український»¹⁴.

Твердження про те, що українці, які брали участь у радянському русі Опору, були лояльними до української державності в рамках СРСР, теж не виглядає переконливим. Адже реального наповнення ця «державність» ніколи не мала, натомість сталінський режим виявляв надзвичайну ворожість до будь-яких виявів українського патріотизму. Крім того, сама українська радянська державність була маріонетковою і нелегітимною, адже владу в ній не обрав український народ, а насадили російські більшовицькі

¹⁴ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 2276. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 100; Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 131. — Арк. 50; Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 57.

багнети у 1920 р., і навіть за національним складом керівництва вона не була українською. Відповідно, період 1920—1991 рр. — це не період української радянської державності, а період окупації України радянською Росією.

Легітимним же потрібно вважати забутий істориками уряд УНР в екзилі (якому, до речі, підпорядковувався Т. Боровець — 'Бульба'), потім — Українську Головну Визвольну Раду. З такого погляду боротьба ОУН-УПА є боротьбою не проти східних українців чи українського радянського уряду, а проти російського більшовицького окупаційного режиму, якому, на жаль, з різних причин служило багато українців.

Ще однією хвилюючою досліджень історії руху Опору залишається слабкий рівень біографічних досліджень, — незважаючи на те, що життя не одного діяча руху Опору може не тільки стати предметом історичних розвідок, але й сюжетною основою телевізійних та кінематографічних стрічок. Серед таких слід назвати Івана Білика, Євгена Стахова, Омеляна Грабця, Ріка Ярого, Степана Руднева тощо.

Досі малодослідженою є історія українського руху Опору на Буковині, Закарпатті, Трансністрії, Закарпатті, Берестейщині.

На рівні мікроісторії потребує глибшого дослідження побут, цінності, психологія і поведінка цивільного населення під німецькою окупацією, мотивація різних груп населення для участі в боротьбі з окупантами.

Якщо багато питань з історії організованих форм руху Опору досліджені далеко не вичерпно, то ще гіршою є ситуація з пасивним (стихийним, неорганізованим) спротивом українців під фашистською окупацією. Значна кількість поважних радянських, діаспорних і сучасних українських дослідників історії України в своїх працях розглядає лише активні (організовані) форми руху Опору на її території¹⁵. Незважаючи на те, що історична наука саме пасивний спротив населення називає наймасовішим¹⁶, історіографія Другої світової війни досі не створила жодної спеціальної праці з цієї теми.

¹⁵ Субтельний О. *Україна. Історія*. — С. 410; Гунчак Т. *Україна: перша половина ХХ століття*. — С. 230; Трубайчук А. *Друга світова війна*. — Київ, 1995. — С. 85–90; Грицак Я. *Нарис історії України*. — С. 236; Турченко Ф. *Новітня історія України*. — Ч. 1. — С. 328; Семененко В., Радченко Л. *Історія України*. — С. 400, 404.

¹⁶ *Военный Энциклопедический словарь*. — Москва, 1983. — С. 167.

Отож, сучасний стан вивчення історії руху Опору в Україні потребує вироблення загальноприйнятої термінології в рамках державницької концепції новітньої історії України. Дискусія щодо такої концепції, яка може виникнути серед науковців, а також узгодження термінів, вочевидь посприяють теоретичному осмисленню руху Опору в Україні як явища та активізації конкретних історичних досліджень з цієї тематики. Зокрема, це позитивно вплине на дослідження діяльності польського руху Опору в Західній Україні та українського руху Опору у Східній Україні; на вивчення так званих «білих» партизанських загонів; на встановлення невоєнних втрат, завданих окупантам, та внеску України у перемогу; на з'ясування реакції різних соціальних прошарків на окупаційний режим та мотивів їхньої участі в русі Опору; на перегляд періодизації та ролі радянського партизанського руху в боротьбі з фашизмом і, врешті-врешт, на створення фундаментальної праці «Антифашистський рух Опору в Україні».

Крім того, це сприятиме деміфологізації історичного минулого нашого народу, утвердженню ідеї самодостатності й цілісності української історії, а отже дасть змогу віднайти гідну довіри історичну пам'ять, котра стане «основою для колективної ідентичності і діяльності» українців¹⁷.

Володимир В'ятрович

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНО-ПРОГРАМОВИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920-Х—1950-Х РР.

Уже традиційно розвідки, присвячені проблематиці ОУН та УПА, починаються твердженнями про нерозвиненість історіографії, про брак узагальнюючих, аналітичних робіт. На жаль, такі твердження насправді досі залишається актуальним, особливо щодо досліджень ідейно-політичної платформи українського визвольного руху 1920-х—1950-х рр. Помітне останнім часом поживавлення уваги до інших аспектів діяльності руху практично не зачепило його ідеології — можна назвати лише дві сучасні роботи, в яких здійснено спробу комплексно проаналізувати цю проблему¹. Перша — монографія Анатолія Русначенка «Розумом і серцем»². Вона, щоправда, має суттєву ваду: автор не розглядає ідеології ОУН 1930-х рр., оминаючи важливий період становлення ідейно-політичних підвалин організації. Другим, повнішим, дослідженням є робота Георгія Касьянова «Ідеологія Організації Українських Націоналістів», у котрій історик спробував якнайповніше охопити період 1920-х—1950-х рр.³. Проте він обрав надто вузький об'єкт аналізу, зупинившись, фактично, на самих лише постановках та рішеннях зборів ОУН. Що ж стосується інших робіт, то вони обмежуються тільки певними етапами — залежно від завдань, які ставили перед собою їхні автори: щоб підтвердити тезу про авторитарність ідеології ОУН, її близькість до праворадикальних ідеологій, розглядають окремі

¹ Раніше цих питань торкалися дослідники з-поза меж України, див.: Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism*. — Englewood, Colorado, 1990; Motyl Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological origins and development of Ukrainian Nationalism. 1919-1929*. — New York, 1980; Лисяк-Рудницький І. *Націоналізм // Історичні есе*. — Київ, 1994 — Т. 2. — С. 251—256. Див. також роботи полемічного характеру, які висвітлюють суть дискусії між «бандерівцями» та «двійкарями»: Кричевський Р. *ОУН в Україні, ОУН і ЗЧ ОУН*. — Нью-Йорк—Торонто, 1962; Мірчук П. *За чистоту позицій українського визвольного руху*. — Мюнхен—Лондон, 1955.

² Русначенко А. *Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-х—1980-х років*. — Київ, 1999.

³ Касьянов Г. *Ідеологія Організації Українських Націоналістів // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія* — Київ, 2005. — С. 445—475.

¹⁷ Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies*. — 1993 — 18. — №. 1-2. — P. 53.